

Mətanət Əli qızı Abdullayeva¹²
HƏYATIN METAFORASI VƏ METAFORANIN HƏYATI

*"Metafora şüurumuzun qəbul edilməz olan
qəbul etməsinə kömək edən vasitədən
başqa bir şey deyil" (Den Braun)*

Həyat özü bir metaforadır... Dünya, insan bütün zamanlarda insanı maraqlandıran, düşündürən və yaradıcılığa sövq edən fenomenlər olub. Dünyanı dərk etmək istəyən insan onu anlamağın yolunu, açarını axtarıb və tapdığını güman edib. Ən rahat yol insan üçün yaradıcılıq olub.

Yaradıcılıq aktında insan cəkdiiyi şəkildə, bəstələdiyi musiqidə, poeziyada, fəlsəfi traktatında anlamaq istədiklərini təsvir, tərənnüm edib, tədqiqatə cəlb edib. İnsan- sənətkar yaratdığı əsərlərində hədəf seçdiyi obyektləri müxtəlif vasitələrlə "canlandırır" – sözlərlə, fiqurlarla, rənglərlə, notlarla. Sənətkar özünün anladığı "haqiqətləri" gözəl formalara salır. Formalar sənət əsərinə çevrilir; insanlar tərəfindən dəyərləndirilir, sevilir. Amma sənətkarın gözəl formaya saldığı "haqiqəti" insanın çoxu görə bilmir. Çünki çoxluq azın bildiyini bilə bilmir, azın gördüyünü görə bilmir. Gözəl forma sənət xəzinəsinə çevrilir, sirlə məzmunu saxlayan xüsusi qəlibə. Necə ki bütün dövrlərdə insanlar qiymətli saydıqları şeyləri "qəliblərdə" yerləşdirirlər. Bəstəkarın qəlibi notlardır; rəssamın və heykəltəraşın qəlibi rənglər, fiqurlar, obrazlardır; söz sənətkarının qəlibi sözlərdir. Formalar içində gizli qalan məzmun sakraldır. "Sakral" anlayışı bu cür yaranıb...

Sakrallıq olan yerdə mütləq qəliblər olmalıdır. İntellektin qəliblərdə verdiyi adlardan biri metaforadır. Metaforanın obrazlılığı və mənə lakonikliyi obyektin yeni məzmununun üzə çıxmasına, onun gizli səviyyələrinin açılmasına imkan verir. Atom nüvə və ona yaxın -uzaq elektronlardan ibarət olduğu kimi, sakrallığa xidmət edən metafora da birmənalı struktur təşkil edir – onun əsas və qeyri-əsas məzmunları ola bilər. Bədii metafora (adi metafora) bədii əsərlərdə istifadə edilən təsviri vasitəsi olduğu halda, sakral məzmunlu metafora yalnız bədii söz sənətində deyil, həmçinin incəsənətin müxtəlif sahələrində yer almışdır. Və belə metafora adi metaforadan fərqlənir, o, sözün sıxlığını, bədii estetikasını artırmaqla "kifayətlənir", batini məzmununda müəyyən konseptlər saxlayır, bir növ, "himayə" edir, onu anlayanların idraki imkanlarının açılmasına xidmət edir. Bunlara konseptual metafora deyilir.

Konseptual metafora bizim ağılla gedib çata bilmədiyimiz, ağıl üçün mücərrəd görünən obyektləri anlamağa imkan verən xüsusi "ideoqram"dır. Bir sıra konseptlərin, o cümlədən, metafizik hadisələrin dərk olunmasında metaforalar aparıcı mövqedə durur; konseptual metafora idrak nəzəriyyəsinin "xidmətçisi"dır. Ona görə də gündəlik həyatımızdan, fiziki aləmin obyektlərindən uzaqlaşdıqca, metafizikiyə yaxınlaşdıqca metafora bədii funksiyasını itərək kognitiv (idraki) metafora statusuna qalxır. Konseptual/kognitiv metafora rəsonal vasitələrlə izah olunması mümkün olmayan (nominativ və predikativ) obyektləri təçəssüm etdirir. Dünyanı və insanı anlamaq istəyi sənətkar təçəvvülündə obrazlı şəkildə ifadə olunur. Müxtəlif sahələrdə təçəvvülün realizə forması kimi varanan əsərlərin hamısını bir başlıq birləşdirir – həyat. Sənətkar həyatı necə və hansı yöndən anlamaq istəyirsə, o cür də təçəvvüd edir. Metafora anlama həddini genişləndirir – həm müəllifin, həm əsərə diqqət kəsilən. Sənətkar həyatı daha canlı, daha parlaq görür və o, həyatı daha dərin mənalandırır. Metafora intellektin "qolunu uzadır", uzadaraq da idrakın dərinliyinə apara bilər. Metafora həyatı və özünü dərk etmə prosesinin təsvirində əsas vasitə kimi çıxış edən və nitqə təfəkkürün sintezi olan fenomendir. Demək, metafora yalnız nitqi gözəlləşdirmək, onun emosional təsir gücünü artırmaq vasitəsi deyil; o həm də dünyanın qnoseoloji və ontoloji proseslərini anlamağa və dərin biliklərə yivələnməyə yardım edən, insanın təfəkkür fəaliyyətinin mahiyyətini açan idraki mexanizmi kimi əhəmiyyət kəsb edir. Metaforik təfəkkür qeyri-süuridə yaranır. Ona görə kognitiv metaforanın dil strukturları ilə anlatmaq mümkün deyil, və də çox çətinidir. Burada yalnız tam obraz – qestald metaforanı izah edə bilərik.

Həyatı adi insanın duya bilmədiyi səviyyədə "görən" sənətkar duvduqlarını cəmi 7 not üzərində qurulmuş sistemdə istifadə edərək musiqi əsərində "yerləşdirir". İnsanlar həyatın özində ayırdıb seçə bilmədikləri gözəlliyi, fərqli reallığı həmin əsəri dinləyərkən duvarına ona qəribə olurlar. Belə musiqi əsərində səslər metafora kimi çıxış edir – dinləyənin qeyri-süurini aktivləşdirmə yolu ilə dərin reallığa apara bilər. Aparan vasitə səslərin özü deyil, səslərin birləşməsinin zaman və məkən xaricindəki ahənginin sakral anlamıdır. Səsin metaforası səs dalğalarının vəhdəti və ahəngin içindəki məzmun semantikasındır. Musiqi əsərinin notları, strukturu, vəni analizə cəlb olunan bütün göstəricilər rəsonaldır, onun texnikası haqqında çox şey demək olar, onun qestaltı – bölünməz bütövlüyü irrasionaldır; onun ağıl qavramı, o, qeyri-süuri ilə qəbul olunur və bu sahədə anlaşılan məzmun söz qəlibinə sığmur, bu səviyyədə duyulan və anlaşılan mahiyyət sözlə izah olunmur və izahə ehtiyac qalmır, sadəcə, vəsanularaq dərk olunur. Qeyri-süuri çox sadədir, o, bilavasitə qavrayır, ona dilin vasitəçiliyi lazım deyil. Rəsonal olan hər bir sevin strukturu olduğu halda, irrasional olanlar sadədir (bəsit vox), qeyri-süurini ruhun ifadəçisi adlandırmaq olar. Rəngkarlıq sənətində də eynilə o cürdür. Rənglərin və rəng çalarlarının, obrazların və elementlərin metaforası tamaşaçını batini məzmununa aparır, apardıqda dərin təfəkkürə cəzb edir, əgər tamaşa edəninin ruhu seyr aktına qosula bilibsə.

Sənətkar əsərini ruhu ilə yaradanda əsəri sakral məzmunlu, ezoterik mahiyyətli olur. Ezoterik biliyin – lüdənlüdəm elminin mahiyyəti insana özünü dərk etməkdə, həyatın əsas məqsədini bilməkdə köməklik göstərmək, özünün ilahi mahiyyətini düşünməyə və anlamağın yollarını axtarmağa sövq etməkdən ibarətdir. Belə biliklərin kodlaşdırıldığı əsərlər elə ruhla da qavranılır. Qavrayanla qavranılan arasında əlaqəni metafora yaradır. "Ezoterik mətnlərdə metafora adı və yüksək reallıqlar arasında əlaqə yaradır, rəsonalla irrasional arasında körpü funksiyasını yerinə yetirir" (1). Dünyanın

¹² Fəlsəfi üzrə elmlər doktoru, professor

sirləri insanlar üçün tapmadırsa, metafora dünyanı dərk aktını həyata keçirən vasitədir və o, ezoterik mahiyyətli mətnlərin şərhində, anlaşılmasında əvəzsiz rol oynayır. "Metafora tapmaca deyil, tapmacaya cavabdır" (2, 421). Metaforaya maraqlı həyatı, dünyanı təhqiqin müxtəlif sahələrini birləşdirir, insanlara bu sahələrlə bağlı yeni bülüklər verir. Metaforanın "həyatı" onun – metaforanın nə dərəcədə Həqiqəti ifadə edə bilməsindədir. Bütün sənət sahələrinin əsas metaforası onun aparıcı ideyası kimi ali reallığın – Mütləq Həqiqətin bərsindəki sözlərdir. Belə bir səviyyədə insan özünün kim olduğunu və dünya – insan münasibətinin sakral mahiyyətini anlamaq şansını qazanır.

Poetik söz sənətində metaforanın rolu, digər sənətlərdə olduğu kimi və daha artıq dərəcədə, əvəzənilməzdir. Fəlsəfi poeziyanın dərkirib başa metaforaların dərkirib ilə bağlıdır. İnformativ yük daşıyan belə metaforalarda – poetik obrazlarda dövrün böyük müfəkkirlərinin fəlsəfi düşüncə tərzini, dünyaaanlamı əks olunur. Oxucunun dünyəvi və ruhani təcrübələri dərin olduqca metaforik təsvirlərin arxasında o, daha çox məzmun aşkar edə bilir. Dünyanı və insanı dərkə yönəlmiş fəlsəfi dünyagörüşü və onun poetik formada ifadəsi mücərrədliliyə çox yaxınlaşdıqca metaforaların aktuallığı artır. Bütün sahələrdə – incəsənətdə, ədəbiyyatda (xüsusən də qədim və orta əsrlər fəlsəfi poeziyasında) metafora vasitəsilə yeni məna ənginlikləri açılır. Metaforaya maraqlı həyatı, dünyanı təhqiqin müxtəlif sahələrini birləşdirir, insanlara bu sahələrlə bağlı yeni bülüklər verir. İdrakı / koqnitiv metafora rasionalla irrasional arasında, ağılla qəlb arasında əlaqə yaradır.

Ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizə nəzər saldıqda görmək olar ki, böyük müfəkkirlərimiz, söz və təfəkkür dahilərimiz əsərlərini "üstüörtülü" dillə yazdıqlarına işarə edirlər, oxuculara gizli mənalara axtarılıb tapmağı tövsiyə edirlər. Belə tövsiyələrlə bəzən şəkildə Nizami Gəncəvinin poemalarında rastlaşırıq. Dahi Nizami metaforalardan böyük ustahlıqla istifadə edərək özünüdərk kontekstində dünya və insan problemini bütün poemalarında təqdim edir. Həm qnoseoloji, həm də ontoloji müstəvidə Nizamının istifadə etdiyi metaforalar riyazi dəqiqliklə ən dərin məzmunlara – tam yeni idrak səviyyələri aparır. O özü əsərlərinin metaforik dili bərdə oxucusuna işarələr verir.

"Sirlər Xəzinəsi" – "Bu kitabından yeni bir şəbədə qurub / Təzə qəlibdə yeni bir mücəssəmə yaratdım. // Ona səhər səfəti bir neçə ədəb öyrətdim, / Səhərin səhr pərdəsindən ona don tikdim. // Dərvişlik və şahlığın mayası ondadır / Və ilahinin sirlər xəzinəsi də ondadır" (3, s. 47).

"Xosrov və Şirin" – "Gözün görmədiyi bir surət haqqında // Cəsarətlə söz danışmaq rəva deyil // Sırrı ahəstə söyləyən böyükler / Fələhin sözlərini üstüörtülü dəyərlər" (4, s. 308).

"Leyli və Məcnun" – "Bundan qısa. (yaxın) yol yox idi, / Bundan oynaq bəhanə meydanı yox idi. // Bu bəhrə yüngül, lakin axırdır. / Bahçı ölü deyil, diridir. / Bu nadir incini axtarırkən, / Ayağım tük qədər belə sürüşmədi. // Mən deyirdim (soruşurdum), könüllü cavab verirdi. // Qazırdım, bulaq su verirdi. // Ağıldan topladığım bütün qazancı, / Onu bəzənək üçün sərf etdim" (5, s. 38).

"Yeddü Gözəl" – "Onun dənəsi əncir ləzzəti verir; // İçində isə badam ləpəsi var. // Surətpərəstlər üçün surəti qəşəngdir. // Məzmun sevənlər üçün də məğzi vardır. // Bağlı bir mücrüdü, içi dürlə dolu, // Gözəl dolğun ibarələr isə onun açarıdır. // Bu dürlərin sapı o başın boynunu bəzəyər ki, // Açarı ilə mücrünün qifilini açmağı bilsin. // Onun nəzminə nə yaxşı, pıstı versin, / Hamısı rəmz və hikmətin işarələrində" (6, s. 290).

"İsgəndərnamə" – "Doğru (söz) tapdığın hər pərdədə / Sözlün zülfünün ucunu burmağa başladım" (7, s. 59); "Söz demək o ucağa ucan gəlir ki, / Buş olan nəzmini sözlə doldursun. // Daşdan cəvahir çıxaran kəs / Sözü çətinliklə ələ edir. // Bu şirin əyalətin güməhkarlığı, / Ürəyimin təlatümünü beynimə çatdırdı" (s. 435). "Orta əsrlər ədəbiyyatının simvolu olan metaforanın məzmunu mövcud olan ilahiyat və təbiətşünaslıq təəvvürləri ilə müəyyənləşdirilir... Bu terminlərlə Allahı dərk etməkdən ibarət özünüdərkə çox mühüm ilkin anlayışlardır. Nizami kimi bir şair onları buna tam uyğun şəkildə adlandırır və poetik obrazlara təbii edir" (8, s. 95).

Dərin idrak sahibləri üçün metaforik ifadə yeni-yeni üfüqlər açmaq işində çıxış nöqtəsinə çevrilir. Belə metaforaları yaratmaq üçün insan "sağlam düşüncə səviyyəsində anlaşılacaq faktlar sahəsini seçir və düşünür ki, digər sahələri, seçdiyi bu sahənin terminləri vasitəsilə anlamaq bilərəm. Beləliklə, bu başlanğıc sahə ilkin analogiya – təməl metafora olur" (9, s. 383). Həyatın metaforası təməl metaforadır. Təməl metafora isə belədir: fiziki aləm – potensial reallıq həqiqi reallığın – ilahi aləmin metaforasıdır. Mühakiməsi çərcivəli olan, yaxud dünyəvi və ruhani təcrübəsi kasad insan üçün metafora rəngarəng obrazdan başqa bir şey deyil və o belə insanın batını dünyaaanlamı ilə uzlaşır. Ona görə də belli faktı ki, metaforanın anlaşılması, interpretasiyası, hər şeydən əvvəl, şəxsi təcrübəyə dayaqlanır. "Sakral mətnin anlaşılmasında oxucunun getdikcə dərinləşən – özünüdərk prosesi onda yaranan "dəyişikliklər" vasitəsilə siqnikasiyanın (çoxmənalılıq – M.A.) yeni, gizli səviyyələrini açır. Belə mətnlərin mənası hüduzsuz deyil, o, mürəkkəb orijinallığa malikdir, lakin orada həqiqət axtaran elmlil insan həqiqəti tapır, cahil isə yalnız boşluq, heç nəyi görür" (10, s. 23). Yeni, gizli səviyyələrdə həyatı, insanı dərkən yeni üfüqləri açılır, yeni həyatı dəyərlər aydınlanır, insan özünün daha dərin səviyyələrdə kimliyini anlamağa, özünü kaşf etməyə başlayır. Bu səbəbdən "metafora bizim üçün yeni reallığın varanmasında əhəmiyyətli rol oynayıb" (11, s. 387). İstər musiqi sənəti, istər rəngarlıq, istərsə də söz sənəti nümunəsi olsun, fərdi yoxdur, təsvir və obrazların arxasında batını məzmun varsa, deməli, müəllif bədiilik örtüyünün altında özünün metafizik reallıqdakı sakral vəsantlarını verir. Məntiqi düşüncənin ağıl orada bələdçilik edə bilmir, çünki "zər dolu xəzinələr" ağıl gözü ilə görülməz. Füzuli deməkdir: "İnanma əqlə, zənn qılma ki, ağıl ağıl gözü ilə görür zər dolu xəzinələri".

Dünya, fiziki aləm sonsuz ilahi aləmin nisanəsidir. İncəsənət (özünün bütün formaları ilə) sadəcə, həyatı əks etdirmir, orada insanın dolğunluğu və özünü dərk yolu əks olunur. Əbədi yaşar əsərlərin hamısında metaforaların təməl ideyası, vəkun həqiqəti belədir – dünya, fiziki aləm özində sonsuz ilahi aləmin gözəlliyini əks etdirir. "Gövlərdə və verədə (Allahın birlivini sübut edən) necə-necə əlamətlər və nisanələr vardır ki, insanlar onların yanından üzlerini çevirib keçərlər (onlara baxıb ibrət almaz, onların həqiqi mənalara haqqında düşünməzlər)" (Quran: 12:105). Həyatın metaforası ələ həyatın özüdür – ilahi reallığa işarə olan həyat. Metaforanın həyatı isə nə dərəcədə özündə h ə y a t ı ifadə edə

bilməsindədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Кузьмивская С.И. Особенности функционирования метафоры в современном эзотерическом тексте. *grani.apri-ape.net*
2. Доль Рикер. Метафорический процесс как познание, воображение и ощущение // Теория метафоры. Москва: Прогресс, 1990, с.416-433.
3. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (Filoloji tərcümə). Bakı: Elm, 1981.
4. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (Filoloji tərcümə). Bakı: Elm, 1981.
5. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (Filoloji tərcümə). Bakı: Elm, 1981.
6. Nizami Gəncəvi. Yeddü gözəl (Filoloji tərcümə). Bakı: Elm, 1983.
7. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə (Filoloji tərcümə). Bakı: Elm, 1983.
8. Бертельс А.Е. Пять философских трактатов на тему «Афак ва анфус» (О соотношениях между человеком и вселенной). Москва: Восточная Литература, 1970.
9. Эрл Макормак. Когнитивная теория метафоры. // Теория метафоры. Москва: Прогресс, 1990, с. 358-386.
10. Бертельс А.Е. Поэтический комментарий Шиха Ниматуллаха Вали на философскую касыду Насир-и Хусраву // Сад одного цветка. Москва: Наука, 1991, с. 7-30
11. Лакотф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. Москва: Прогресс, 1990, с. 387-416.

Açar sözlər: konseptual metafora, varadıcılıq aktı, poetik obraz, ezoterik bülük

Ключевые слова: концептуальная метафора, творческий акт, поэтический образ, эзотерическое знание
Key words: conceptual metaphor, creative act, poetic image, esoteric knowledge

Xülasə

Məqalə konseptual metafora və onun müxtəlif səviyyələrdə dərkirib probleminə həsr olunub. Məqalədə göstərilir ki, metafizik hadisələrin dərkirib olunmasında metaforanın rolu danılmazdır; dünyanı və insanı dərkə yönəlmiş fəlsəfi dünyagörüşü və onun poetik formada ifadəsi mücərrədliliyə yaxınlaşdıqca metaforaların aktuallığı artır. Məqalədə gedən aparıcı ideya ədəbiyyatda və incəsənətin bir çox sahələrində metafora vasitəsilə yeni məna ənginliklərinin açılmasıdır və Nizami Gəncəvinin özünü metaforik dili bərdə dedikləridir.

Метафора жизни, или жизнь метафоры Резюме

Статья посвящена проблеме концептуальной метафоры и ее понимания на разных уровнях сознания.. В статье говорится о том, что роль метафоры в понимании метафизических явлений неоспорима; метафоры становятся более актуальными по мере того, как философское мировоззрение, направленное на познание мира и человека и его выражение в поэтической форме, приближается к абстракции. Ведущей идеей статьи является открытие посредством метафоры новых смысловых пространств в литературе и многих областях искусства, а также то, что сам Низами Гянджеви говорил о своем метафорическом языке.

The metaphor of life and the life of metaphor Summary

The article is devoted to the problem of conceptual metaphor and its understanding at different levels of consciousness. The article says that the role of metaphor in understanding metaphysical phenomena is undeniable: metaphors become more relevant as the philosophical worldview, aimed at understanding the world and man and its expression in poetic form, approaches abstraction. The leading idea of the article is the discovery through metaphor of new semantic spaces in literature and many areas of art, as well as what Nizami Ganjavi himself said about his metaphorical language.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova